

“ЭЛ ИЧИ – ӨНӨР КЕНЧИ”

УНУТ КАЛЫП БАРАТКАН ЭЛ АРАСЫНДАГЫ ЛАКАП КЕПТЕР, АЙТЫМДАР.

Садыкулов З.С. доцент, улук окутуучу Үтүров Э.З.
И. Раззаков атын. КМТУнин “Философия жана социалдык
илимдер” кафедрасы. Бишкек шаары

Аннотациялар: Макалада эл арасында айтылып, азыркы учурда унут болуп бараткан лакап кептерди эл ичинен жыйнактап, урпактарга калтыруу маселеси көтөрүлөт.

В статье рассматривается вопрос о возобновлении сбора устаревших и вышедших из употребления пословиц и поговорок и их распространении в речи народа и передавать их к потомкам.

Mentioned in the article, and now people are going to forget rumors Compiler generations of the issues raised.

Кыргыз эли сөз барктап, анын нарк-насилине маани берип, орундуу сүйлөнгөн сөзгө баа берип, улуу-кичүүсүнө, даңк-даражасына карабай сөз күчүнө моюн сунуп келишкен.

Сөздү таптап, тактап, куюлуштурула айтылган кепке муюп кулак салып, сөз өнөрүн аздекеп келген байыркы эл.

Калк арасында, уруу-урук ичиндеги, үй-бүлөөдөгү терс көрүнүштөрдү, жосунсуз жоруктарды каймана ирэтинде *лакап кепке* айландырышкан.

Анын тарбиялык мааниси жогору болгон. Жаштардын, өзгөчө кыз баланын мындай *лакап* кептерге илинип калышы биринчи кезекте өзүнүн, ата-энесинин андан кийин бүтүндөй уруктун абройуна шек келтирип, эл алдында шылдың кепке кабылбоосунун алдын -алганы.

Калк арасында лакап кептер айтылып келген, айтыла бермекчи, мунун тарбиялык мааниси баа жеткиз өзгөчө, жаштар анын ичинде кыздар үчүн.

Өз убагында маани бербей, көңүл бурбай, кулак сыртынан кетирип келген не бир накыл кептер улуу муун менен кете берди.

Эли ичи – өнөр кенчи!- казсаң чыга берет экен, бир кезде улуулар насаат кылып айткан кептерге маани бербей, кулак сыртында калтырып келген бабалардан калган улуу сөздөрдү чогултуп, эл казынасына салалы. Кийинки урпактарга кереги тийип калаар.

КРнын президенти А. Атамбаев 2016 жылды “Тарых жана маданият” жылы деп белгилеп жатышы бизди, маданий кенчтерибизди дагы терең изилдеп, жыйнап-чогултуп урпактарга өткөзүп берүүнү милдеттендирет.

Кезегинде көңүл бурбай, эртең эле ал кишилерди таппай калаарыбызды эч ойлоп койбой, не деген керемет, нускалу сөздөр жазылбай кете берди, кетпегендери күндөн-күнгө унутулуп элдин эсинен чыгып баратат.

Суусамыр айылынын тургуну Балбай кызы Сонунбүбү (тайэнем эле, көзү өтүп кетти) сөзү ширин уккулуктуу, куюлуштуруп сүйлөгөн сөзмөр киши болучу.

Ал кишинин айткан кептерине убагында назар салбай, кулак сыртынан кетириптирбиз, кудайга шүгүр!- эне сөзүнө маани берип, көкүрөккө бекем түйүп калган адамдар (кызы, Садыкулова Эрмек Абдыбатаевна. Кызыл-Дыйкан айылы) бар экен, ошол кишилердин айткандарынан алдык.

Сонунбүбү эркекти өтө кадырлаган, урматтап-сыйлаган адам болгон.

Эл арасында айтылып жүргөн каймана кептерди, лакап жоруктарды дайыма “*илгери-илгери, бир жаман аял же жаман кыз болгон экен*” деген (жаман эркек деп оозанчу эмес) сөз менен баштаар эле.

Илгери-илгери, бир кедей жигит жакырчылыктын айынан байга малай жүрөт. Жашы өтүп кетсе да аялы жок, аял алайын десе – калың төлөөгө дарманы жок.

Адал иштеп – ак жүргөнүн баалаганбы же мындай малайды колунан чыгаргысы келбегенби айтор, бир жакырдын кызын аялдыкка алып берет.

“Эки бакыр – бир тукур” болуп, байдын кызматын кылышып жашап калышат. Бир күнү өзү теңдүү үч-төрт малай чогулушуп, жигиттикине келип калышат. Жигит келинчеги экөө болгон ашын алдыга коюп конок каадасын көрүшөт.

Келинчектин жүдөөсүн жана тили келегей (тантык) экенин байкаган коноктордун бирөөсү жигитке кайрылып: - Ой, баланча!, бу сен мындай ааламда жок чүрөктү кайдан таап алгансың ия? – деп калат.

Жигит дагы тамашакөй экен, аялына карап: - оуу... өткөн жайда кой артынан темтейип кетип баратсам, алдыман күмүш жабдыктуу алкынган боз аргымак минген, кош этек көйнөк, башында үкүсү сеңселген кундуз топучан бир сулуу кыз чыкты. Ошондон ашык оорусуна чалдыгып калып, акыры эптеп жетпедимби деп тамашага алат.

Анда чыны-аягын сүртүп отурган аялы, чычалап минтип коет дейт: - ой койчу ай кайпыңды! Антпей эле, көк өгүчкө минип алып, көк күчүгүмдү көтөйүп алып, козулайымда жайып келатканда көйүп калып, анан албадың беле! - дейт отургандарды күлдүрүп.

Ии, жаман десе! Ой, ооба... ошентип келатканымда сүйүп калып албадың беле деп койсо кудай алабы жаманды! Өз абийирин өзү ачып! – деп таанем күлүп калчу экен.

Эмне иш кылса да ошого байланыштырып(сабак болсун дегениби) бир нерселерди айта берүүчү. Бир күнү небересинин чачын тарап берип жаткан, кыйшалактап жакшы таратпай жаткан небересине: - илгери, илгери сага окшогон бир жаман кыз болуптур! Жумалап чачын тарабай жүрө берип, чач чачышып туткуч болот. Энеси мүйүз тарак менен (апасы да мага окшогон жүдөмүш болсо керек деп койду) чатышкан чачты тарап жатса, көзүнөн мончоктоп жашы куулган кызы энесине карап: Апа! апа! айына бир жолу тараган менин башым ушунчалык ооруйт, күнүнө чачын тараган кыздар кантип чыдап жүрүшөт болду экен! - деп небересине карап койду.

Бир күнү коңшу чабандыкына (тайатам Абдыбата, колхоздун малын бакчу) небере көргөнү барып калышат, жентек тойдон ооз тийишип үйгө келишкенден кийин Сонунбүбү: - капырай!... баланчанын келини баладан көзү каткансып, улуу-кичүүнү көзгө илбей баласына жалынгыдай болсо... биякта тургандарга тим эле өөн учурайт экен – деп калат.

Анын эмнеси бар экен, баласы да деп каршы чыккан кыздарына карап: -Ээ, балдарым! баласы экенин ким билбейт дечи..., кеп улуу-кичүүнү көзгө илбегенинде болуп жатпайбы, илгери жаш келиндер кайната-кайненесинин көзүнчө балага үйрүлүп түшүшкөн эмес, бул адепсиздикке жатуучу.

Сонунбүбү бул жорукка байланыштуу эл арасында айтылып жүргөн бир лакап кепти айтып берет.

Илгери, илгери! – Жамансарт, Амансарт деген эки эгиз кишинин жалгыз карындашы болгон экен.

Карындашы бойго жеткенде, тектүү жердин мыкты чыкма баласына той менен турмушка узатышат. Арадан жыл өткөндөн кийин, эки агасы карындашын сагынып, көрүп келеличи деп жолго чыгышат.

Кудасы жайлаган жайлоого келишип, ар-ар кимден сураштырып отурушуп күйө баласы турган үйдү билишет. Аттан түшүшүп боз үйдөн окчун турган маамыга аттарын байлашат, куржундарын көтөрүп боз үй алдына келгенде, үй ичинен ымыркайдын ыйлаган үнү, ага удаа эле карындашынын баласына жалынып-жалбарган *бешик ыры* угулат.

Эки агасы карындашынын балалуу болгонуна кубанышып, бир чети ырга кулак түрүп аярлап калышат.

Баласына эбедени эзилген карындашы мындай деп үн созот:

Аман, аман – Амансарт.
Амансарт сенден **айлансын!**
Жаман, жаман – Жамансарт.
Жамансарт сенден **айлансын!**
Алдей, алдей ак бөпөм,
Ак бешикке жат бөпөм!

Жалгыз карындашын сагынып алыстан ат арытып келишкен эки агасы, карындашынын бул ырын угуп алышып абдан капа болушат.

Атаңкөрүү..! карындашыбыз, бир тууганыбыз деп сагынып келсек, экөөбүздү бирдей баласына садага чаап жатканын карачы! – деп үйгө кирбей кайра тартышат. Орунсуз айтылган сөз адамда сындырып коет, көңүлүндү түшүрүп капага салат.

Сонунбүбү негизинен кыздарга карата аларды адептүү, иштерман, улуу-кичүүнү сыйлаган адамдардан болушса деген ниетте, тарбия ирээтинде айтуучу экен. Бир күнү жүн тытып (мен да көп тытып калдым) отуруп: -

илгери, илгери “ *бир этегин үзө баскан, бир этегин жаза баскан жаман катын болгон экен!*” – деп кеп баштап калды.

Бир күнү эле созолонуп колуна ийик кармап, жүн ийрип калат. Көк ийненин көчүгүн түртпөгөн аялынын бул кылыгын көргөн күйөөсү аң-таң!

Арадан апта өтөт... Иштен чарчап келген күйөөсү аялына: - *ой бурадар! деги канча жип ийрип салдың? Көрсөтчү дейт!*

Анда аялы кош этектин алдынан бир томолук (бир айдан бери ийригени) жипти оң жагынан томолотуп, сол жагынан чыгарып- *мына бир мама томолук*, сол жагынан томолотуп оң жагына чыгарып- *мына бир мама томолук* деп улам-улам көрсөтө берет.

Таң калаган эри, ичинен кубана *адыргы кылыч (Өрмөк сокконго керектелүүчү курал)* кыйып келип берейин деп тоого бармак болот.

Аялдын айласы кетет, акыры амал ойлоп эртең менен эринен мурда (түнүндө сурап алган, кайсыл тоодон кыярын) туруп тоого барып жашырынып турат.

Күшүлдөй баскан эри, аял турган жерге жакын келип, ылайыктуу тобулгудан тандап керкиси мен кыя баштайт. Бир кезде жакын эле жерден Күкүк...күкүк! – деген үн чыгат, эри эки жагын элеңдей карап кулак түрөт.

Анда күкүк минтип сүйлөп сайрайт дейт:

Күкүк! күкүк!..
Адыргы кыйган анда өлөт.
Тобулгу кыйган тоодо өлөт!
Өрмөк соккон үйдө өлөт! Күкүк... күкүк!

Муну уккан эринин үрөйү учат, кокууй..! – тодоо жүрүп мен өлсөм, үйдө жатып катыным өлсө!

Керки-чотун жыйнап алып үйүн көздөй жөнөйт. Барын байкап турган аялы төтө жол менен эринен мурун үйүнө жетет.

Эри үйүнө келсе бети-башын тумчуланып оронгон аялы, онтоп төшөктө жатат. Эси чыккан күйөөсү аялынын үстүнө үйрүлөт, анткен сайын онтоосу күч алган аялы эрине:- башым катуу ооруп жатат, ушинтип ооруганында энем жүн түтөтүп жыттатса басылып калчу эле дейт.

Аны уккан эри эшиктеги каптагы жүндөн алып келейин деп тышка чыгып (жүндү эбак эле жок кылган) эч нерсе таппайт.

Онтоосу күч алган аялы такта алдындагы баягы бир томолук жипти алып, ушуну эле түтөтчү? - дейт. Улам-улам түтөтүп жатып жип да түгөнөт, аял да эс ала түшөт.

Арадан айлар өтөт... баланчаныкына барып *тон* бычмакчымын, *тон* тикмекчи элем деп, күнүнө эртең менен эрте кетип кеч күүгүмдө келет.

Тытылган этегин бүйрүй албаган аялынын бул кылыгына таң калган эри, бир күнү барып көрмөкчү болот. Жыла басып бир топ аял иш кылып жаткан байдын үйүнө жакындайт.

Күйпөлөктөп казанга бир нерсе бышырып жаткан аялы күйөсүнүн келатканын көрүп, отурган аялдарга карап мындай деп заңкылдайт:

Этек-жеңи эки карыш
Эптегиле жеңелер!
Аяк башы алты карыш
Абайлагыла жеңелер!

Мени болсо кичүү деп тамак бышыртып койдунар... абайлагыла жеңелер!, чамдагыла жеңелер!

Муну уккан күйөсү аялынын ууздугуна ыразы болуп үйүнө кайтат. Байкуш чоркок жаман!, эртеден кечке аялдарга тамак бышырып (*эки карыш жеңди ченеп көргүлө?*) эптеп курсагын тойгузчу экен - деп Сонунбүбү таенебиз күлүп калчу дейт.

Дээринде бүдүрү барлар, бул кыйытып айтылган кептен пайдалуу бир акыл чыгарса керек деп, лакап түрүндө эл арасында айтылып келет.

Айтылуу Кетмен-Төбөнүн (Ничке-Сай) тургуну Токтобүбү апа (ал кишинин да көзү өтүп кеткен) да, бир далай эл арасында лакап кепке айланып кеткен жосунсуз жоруктардан куюлуштуруп айтуучу экен.

Кулак какпай жүрүп, далайы эстен чыгып, унутулуп калды – деп эскерет, уулу Эркин Закирович (И. Раззаков ат. КМТУнин ага окутуучусу).

Өткөн заманда бир байкуш эркектин аялы каза болуп калат. Урук-тууганы жыл айландырып, коңшу айылдан бир жесир аялды алып беришет. Аял колунан көөрү төгүлгөн, иштерман, оокатка тың жан болот.

Күйөөсүнүн көңүлүнө жагайын деп күнүнө түрлөнтүп тамак жасайт. Бир күнү аш баса, бир күнү беш бармак, бир күнү жөргөм кылып, өпкөгө сүт куюп “олобо” жасайт, көбүргөндөн майда туурап май мантию жасап күйөсүнүн алдына тартат. Даамы тандай тамшанткан тамактан ооз тийген күйөөсү: - **оолда, кургурумдун көжөсү ай!, оо-ой, кургурумдун боткосу ай!** – деп эле алдындагы тамакты дасторкон четине түртөт дейт.

Аял аң-таң! – бир чети ызаа, бир чети чоочуйт. Күндө түрлөнтүп тамак жасайм, эч жактырбайт, мунун мурдагы аялы шумдук болсо керек. Кой, үйүмө кетейин! Башка жубай алып беришэр деген аял, ойго чөмүлүп отуруп казанга салган кесмесин эстен чыгат.

Казан кайнап отуруп суусу соолуйт, кесме быткыйып ботко болуп калган. Кетейин деген чечимге келип алган аял, баягы боткодон жыгач аякка толтура салып, күйөсүнүн алдына таштап коет.

Күйөөсү алдындагы боткону көрүп алып эле бакырат: - **Оолда, кургурумдун көжөсү ай! Ох, кургурумдун боткосу ай!** – деп күшүлдөп-бышылдап, чекесинен тер чыга согуп жатат дейт.

Күлкү... бирок, ойлонгон адамга өзгөчө кыз баласына, мунун терең тарбиялык сабагы өтө күчтүү жана таасирлүү.

Нарын облусуна караштуу Казарман айылынын тургуну Жапар кызы Жээнбү апа, тарбиялык мааниси терең эл арасындагы каймана кептерден көп айтчы эле дейт:- И. Раззаков ат. КМТУнин “Философия” кафедрасынын улук окутуучусу Рыспаев Сайрагүл.

Кыргыз элинде “*Энесин көрүп кызын ал, эшигин көрүп төрүнө өт!*” - деген улуу макал бар.

Өткөн заманда бир ата-эне (жалгыз уулуна) тектүү жерден келин күтөлү дешип, бир айылга жуучу түшүп келишет. Үй ээси коюн көтөрүп чаап конок камын көрө башташат, жуучу түшүп келишкендер төрдөн орун алышып узун кепке киришет.

Эт бышып калаганын билгизип алдыга сорпо келет, үй ээсинин аялы камыр жууруганга кирет. Эртеден бери ар жак - бер жакка көз салып отурган уулдун атасы ичинен ыраазы, кудагыйы колуна көөрү төгүлгөн ууз экени көрүнүп турат.

Ашкана тараптагы капшытта шыпылдай, камыр жууруп жаткан кудагыйына назарын салып тиктеп калат. Балээ, мына ошол жерден башталат. Колу-колуна тийбей камыр жууруп жаткан кудагыйынын мурдунан аккан суусу ылдый түшүп келатканын көрүп калат.

Аны байкабаган аял “шуу” дедире мурдун тартып коет, бул көрүнүш тез-тез кайталанат. Эртеден бери ага көз салып турган уулдун атасы, эми муну өзүнчө оюнга айландырып алат.

Мурундан ылдый агып келатканда өзүнчө: - **кээлди, келди кудагый!**, мурдун тартып алса **кээтти кудагый!**- деп кобуранып коет. Кара басып жетишпей калдыбы, “**шуу**” тарткыча болбой “**былч!**”- этип эле камырга түшөт. Аны тиктеп отурган кудасы алаканын шак чаап “**ишиң бүттү кудагый!**” деп ордуна туруп жөнөйт.

Жээнбү апа дайыма кыздары камыр жуурунда: *колуңарды таза жуугула, чачыңарды жоолук менен таңгыла, бышылдап мурдуңарды тарта бербегиле* деген насаат сөздөрүн көп айтуучу эле! –дейт кызы Сайрагүл.

Эл ичиндеги накыл кептер кылым карытып, жумурай-журттун баарында эле жолуга бербес, сөз өнөр байлыгын боюна сиңирип, ооздон-оозго өтүп, көөнөрбөс мурас катары кыргыз элинин баалуулуктарын түзүп келет.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Т. Бакчиев. Манасоведение., Б: 2009г.
2. Кыргыз адабияты: энциклопедиялык окуу куралы. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, - Б.: 2004
3. Кадыров Ысмайыл. Кыргыз маданиятынан тамган тамчылар. –Б.: 2011. – 208 б.